

ԱԽԵՏԻՔ ԻՍԼԱՎԿԵԱՆԸ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԷՋՍԻԱՄԻՆԸ¹

Աետիք Իսահակեանն իր ողջ գիտակցական կեանքում բազմաթիւ անտեսանելի թելերով կապուած է եղել Հայ Լուսաւորչական Եկեղեցուն եւ Սուրբ Էջմիածնին՝ որպէս համայն հայութեան հոգեւոր կենտրոնի: Իր երկար՝ ալեկոծութիւններով լի կեանքում, առաւել եւս պատանեկութեան ու երիտասարդութեան փոթորկուն շրջանում, տարուելով զանազան կրօնական եւ փիլիսոփայական ուղղութիւններով, նա, այնուամենայնիւ, մնացել է Հայ Եկեղեցու արժանաւոր զաւակը, որի համար հոգեկան ծանր պահերին Քրիստոս ու Նրա ուսմունքը եղել են սփոփիչ բալասան եւ յուսատու փարոս²: Եւ այլ կերպ լինել չէր էլ կարող: Նա ծնուել էր նահապետական բազմադամ ընտանիքում, որի համար Հայ Առաքելական Եկեղեցին մեծագոյն սրբութիւն էր, իսկ Աստուածաշունչն ու Նարեկը՝ սեղանի գրքեր: Վարպետի գիտական կենսագրութիւնն ու նրա ստեղծագործութիւնը հետաքրքիր փաստեր են ներկայացնում այս առիթով: Այսպէս՝ Իսահակեանի հայրն ու մայրը՝ Սահակ աղան եւ Ալմաստ խանումը, «գրամական նուիրատուութեամբ մասնակցել են Արթիկի շրջանի Հառիճ (Ղփչաղ) գիւղի՝ ԺԲ. դարում կառուցուած սքանչելի

¹* Ստացուել է՝ 29.08.2023, գրախօսուել է՝ 31.08.2023: Էլ. հասցէ՝ manukyan-armen@mail.ru:

² Մենք մեր առջեւ նպատակ չենք դրել համակողմանի քննութեան ենթարկել այն հարցերը, թէ ինչ են եղել քրիստոնէական հաւատը, Հայ Եկեղեցին եւ Յիսուս Քրիստոս Իսահակեանի համար (գրանք բարդ, երկար ժամանակ եւ մանրակրկիտ աշխատանք պահանջող հարցեր են), այլ, օգտուելով Իսահակեանի կենսագրութեան որոշ դրուագներից եւ հայ մամուլը քրքրելիս պատահաբար մեր ձեռքն ընկած նրա գրեթէ անյայտ մի հարցազրոյցից, ընթերցողների ուշադրութիւնն ենք ցանկացել հրաւիրել առ Վարպետի՝ Սուրբ Էջմիածնի նկատմամբ ունեցած խորին յարգանքն ու սէրը եւ նրա գործունէութեան բարձր գնահատականը հաւաստող մի քանի իրողութիւնները:

վանքի վերանորոգմանը եւ դպրոցի կառուցմանն ու պահպանմանը»³: Սահակ աղան, որը մահացել է 1890 թ., երբ Աւետիքը 15 տարեկան էր, նրա «Հայրենի յուշեր» պատմութեամբ (1933 թ.) այսպէս է ներկայանում ընթերցողին. «Առաւօտ է: Հայրս հագել է քիրմանշալի⁴ խալաթը (զգեստ), նստել է մտամփոփ, վերացած, Սաղմոս կամ Նարեկ է կարդում կիսաձայն: Դռան ճեղքից երկիւղածօրէն նայում եմ հորս. կարծես խեղճ մարդը մի ծանր ոճիր է գործել, որ հիմա, աչքերը արցունքով լի, կարդում է Սուրբ Գիրքը՝ քաւելու համար իր մեղքը»⁵: Այսքանից յետոյ, ինչ խօսք, բնական է, որ «ընտանեկան խորհուրդը, յանձինս Սահակ աղայի, Ալմաստ խանումի եւ Ալեքսան եղբօր, որոշում է ընդունում պատանի Աւետիքին ուսման տալ Գեւորգեան ճեմարան»⁶: Սահակ աղան, ի հարկէ, բոլոր հնարաւորութիւններն ունէր իր սիրելի կրտսեր որդուն Թիֆլիս՝ Ներսիսեան դպրոց ուսման ուղարկելու, բայց ընտրութիւնը կատարում է Գեւորգեան ճեմարանի օգտին, ուր էլ արդէն իր գրական առաջին փորձերն անող պատանին անց է կացրել ոչ լրիւ երեք տարի՝ անվերջ կարդալով, խորհելով ու գրելով:

Աւ. Իսահակեանի ճեմարանական տարիների մասին շատ է գրուել, ըստ ամենայնի կարեւորուել է այն մեծ փոփոխութիւնը, որ կատարուել է ապագայ բանաստեղծի աշխարհընկալման եւ մտածողութեան մէջ, նշուել է նաեւ բախտորոշ հանդիպումը Յովհ. Յովհաննիսեանի հետ, որն էլ նրան փաստացի «բանաստեղծ է կարգել»⁷: Գեւորգեան ճեմարան ընդունուած 14-ը չլրացած պատանին այդ ընթացքում դարձել է տարիքից անհամեմատ մեծ երեւացող խոհուն ու լուրջ մարդ, որի միտքն զբաղեցնում էին մարդկութեանը դարեր շարունակ հանգիստ չտուող յաւերժական հարցերը, իսկ հոգին փոթորկւում էր ինքնամոռաց սիրոյ բուռն ու

³ Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Աւետիք Իսահակեան. գիտական կենսագրութիւն, գր. 1, Երեւան, 2000, էջ 16–17: Սա հէնց այն դպրոցն էր, որտեղ 1887–1889 թթ. սովորել է Իսահակեանը:

⁴ Քիրմանշալ, քիրմանի շալ՝ բրդեայ նուրբ գործուածք (Իրանի Քիրման քաղաքի անունից, որը հռչակուած էր այդ կտորի արտադրութեամբ):

⁵ Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հատորով, հտ. VI, Երեւան, 2019, էջ 281–282 (այսուհետ՝ ելժ):

⁶ Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, նշ. աշխ., գր. 1, էջ 91:

⁷ Տէս Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ելժ, հտ. XI, Երեւան, 2020, էջ 88. տէս նաեւ Ա. Լ. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ, Աւետիք Իսահակեան. վաղ տարիներ, Երեւան, 1983, էջ 16–54. Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, նշ. աշխ., գր. 1, էջ 91–131: Անշուշտ, մեծ ուշադրութիւն է դարձուել նաեւ նրա առաջին սիրուն՝ ծնուած 1891 թ. յունիսին՝ Գեւորգեան ճեմարանի չորրորդ դասարանից ինքնակամ հեռանալուց յետոյ:

անյագուրդ տենչանքից: Այդ փոփոխութեան մէջ վճռորոշ էր էջմիածնի՝ այն միջավայրի դերը, ուր Իսահակեանն ստացել է, ըստ էութեան, իր առաջին լուրջ կրթութիւնը: Ահա թէ ինչպէս է էջմիածնում անցկացրած այդ երեք տարիները բնորոշում Աւիկ Իսահակեանը. «Երեք տարին (1889–1892 թթ.) Իսահակեանի նման վառ անհատականութեան համար, այն էլ մի շրջանում, երբ ձեւաւորում է թէ՛ մարդկային խառնուածքը, թէ՛ աշխարհայեացքը, մեծ ժամկէտ էր, մեծ եւ որոշիչ: Եւ այդ երեք տարիներն ընթացան ամենօրեայ հարեւանութեամբ Մայր Տաճարի, նրա վեհ գմբէթների, եկեղեցու գանգերի, աղօթքների ու ոգին վեհացնող պատարագների, որոնք ինքնըստինքեան ամրացնում էին պատանու հոգում քրիստոնէութեան սուրբ պատգամները, ձեւաւորում էին նրա աշխարհայեցողութեան հայրենասիրական երակը, կապում նրա միտքը հայոց հերոսական անցեալի հետ, զգալ տալիս իրեն որպէս մի մասնիկը հայութեան եւ հայութեան խորհրդանիշ Սուրբ էջմիածնի»⁸: Այս զգացումները յետագայում երբեք չեն լքել բանաստեղծին, ուր էլ որ նա գնացել է՝ Թիֆլիս ու Վիեննա, Կ. Պոլիս ու Ժնև, Փարիզ ու Վենետիկ... Եւ երբեմն դրանք անսանձ յորդել են նրա «Յիշատակարանի» եւ յուշագրութեան էջերում, երբ բախտը նրան մեծ հայորդիների հետ հանդիպելու եւ շփուելու հնարաւորութիւն է ընձեռել: Այսպէս՝ անթաքոյց են նրա հիացմունքն ու ակնածանքը 1893 թ. օգոստոսին Վիեննա այցելած նորընտիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմեանի (Մկրտիչ Ա. Վանեցի) եւ նրան փառահեղ ընդունելութիւն ցուցաբերած Վիեննայի Մխիթարեան հայրերի նկատմամբ⁹, եւ դրանք աւելի են խորացել յետագայում, երբ նա մտերմացել է Խրիմեան Հայրիկի, հայրեր Ղեւոնդ Ալիշանի, Արսէն Այտրնեանի, Բառնաբաս Պիլեգիկեանի, Ներսէս Ակինեանի, Արսէն Ղազիկեանի, Բարսեղ Սարգիսեանի ու այլոց հետ: Այդ սիրոյ ու յարգանքի արտայայտութիւն են Մկրտիչ Խրիմեանի ու Ղեւոնդ Ալիշանի մասին գրած կարճ, բայց շատ տարողունակ յուշերը¹⁰, Արսէն Ղազիկեանի մասին գրած հետաքրքիր յօդուածը¹¹ կամ, վերջապէս, Մխիթարեան հայրերին գրած

⁸ Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, նշ. աշխ., գր. 1, էջ 129–130:

⁹ Անդ, էջ 196–201:

¹⁰ Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԵԼԺ, հտ. XI, էջ 6–14 («Խրիմեան Հայրիկ», գրուել է 1907 թ. կաթողիկոսի մահուան կապակցութեամբ:) եւ 108–115 («Ղեւոնդ վարդապետ Ալիշան», 1948 թ.):

¹¹ Տե՛ս անդ, էջ 223–233, «Հ. Արսէն վ. Ղազիկեան» յօդուածը Գրուել է 1925 թ. նրա գրական գործունէութեան 30-ամեակի կապակցութեամբ, առաջին անգամ լոյս է տեսել Բօստօնի

բազմաթիւ նամակները սկսած 1895 թուականից¹² ու նրանց անունների յիշատակումները այլոց գրած նամակներում¹³։ Իսահակեանի որդին՝ Վիգէնը, սովորել է Վենետիկի Մուրադ-Ռափայէլեան վարժարանում, իսկ ինքը՝ բանաստեղծը, եւ Վիեննայում, եւ Վենետիկում օգտուել է Մխիթարեան վանքերի հարուստ գրադարաններից։

Բարձր գնահատելով Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեանների գործունէութիւնը հայագիտութեան ասպարէզում՝ Աւ. Իսահակեանը, այնուամենայնիւ, ամուր կապուած էր Հայ Լուսաւորչական Եկեղեցուն, Հառիճի վանքին, Մարմաշէնին ու Երերոյքին, Անիի Մայր տաճարին ու Հովուի եկեղեցուն, Ղօշավանքին ու Հոռոմոսին, նուիրական Շիրակում եւ շրջակայքում գտնուող այլ եկեղեցիների, որոնց անուններն սփռուած են նրա գրուածքներում։ Բաւական է յիշել միայն նրա «Ճարտարապետ Թորոս Թորամանեան» յուշագրութիւնը, ուր հայ գիտնականի, հայ ճարտարապետութեան անխոնջ ուսումնասիրողի հանդէպ ականածանքը միահիւսուած է հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան՝ մասնաւորապէս Անիի եկեղեցիների նկատմամբ անվերապահ հիացմունքի հետ¹⁴։

Որդիական սիրոյ, յարգանքի ու նուիրումի ամենամեծ բաժինն արդէն վերը նշուած պատճառով բաժին էր հասնում Սուրբ Էջմիածնին, որն իր թանկ յիշատակներով անվերջ ձգում էր Իսահակեանին։ 1936 թ. դեկտեմբերին՝ վերջնականապէս հայրենիք վերադառնալուց յետոյ, բանաստեղծն առաջինն այցելում է Էջմիածին, հանդիպում իր մօրեղբոր որդուն՝ եպիսկոպոս Արսէն Դլտճեանին, եւ կաթողիկոսական տեղապահ Գեւորգ Զորբէջեան արքեպիսկոպոսին՝ ապագայ Գեւորգ Զ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որի հետ բանաստեղծը ծանօթ էր դեռ Վիեննայից ու Լայպցիգից¹⁵։ Վարպետի որդին՝ 25-ամեայ Վիգէնը, որն ուղեկցել է հօրն այդ այցելութեան ժամանակ, ուշագրաւ մանրամասներ է հաղորդել երկու մեծ հայորդիների հանդիպումից՝ միաժամանակ ներկայացնելով տնտեսական ու քաղաքական ծանր ու անապահով վիճակը, որում

«Հայրենիք» ամսագրում նոյն տարում. տե՛ս «Հայրենիք», Բօստօն, 1925, թ. 4, էջ 51–56։

¹² Տե՛ս Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԵԼՓ, հտ. XIII, Երեւան, 2020, էջ 30, 48, 56, 58, 63, 66, 151, 156, 206, 207 եւ այլն. նոյնի՝ հտ. XIV, Երեւան, 2021, էջ 23։

¹³ Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԵԼՓ, հտ. XIII, էջ 367, 369, 433, 471 եւ այլն. տե՛ս նաեւ Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, նշ. աշխ., գր. 1, էջ 193։

¹⁴ Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԵԼՓ, հտ. XI, էջ 25–34։

¹⁵ Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, նշ. աշխ., գր. 1, էջ 222. Աւ. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ, Աւետիք Իսահակեան. վաղ տարիներ, էջ 154. Վ. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Հայրս, Երեւան, 2011, էջ 421։

յայտնուել էր Հայ Եկեղեցին բոլշևիկների իշխանութեան յատկապէս վերջին տարիներին¹⁶: 1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին (Իսահակեանի Երեւան ժամանելու յաջորդ օրն է) այսպէս կոչուած Ստալինեան սահմանադրութեան ընդունումից յետոյ առաւել խստացուեցին քաղաքական հետապնդումները, եւ այդ բռնութիւններից, ցաւօք, զերծ չմնաց նաեւ Սուրբ Էջմիածինը. դրանց զոհը դարձաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորէն Ա. Մուրադբեկեանը¹⁷, իսկ նրա մահից յետոյ հայրապետական գահը եօթ տարի թափուր մնաց: Քաղաքական իշխանութեան ճնշումն ու հալածանքները Հայ Եկեղեցու նկատմամբ այդ իշխանութեան կամակատարները փոխանցում էին նաեւ նրանց, ովքեր, ըստ ամենայնի, մեծարում էին Եկեղեցին եւ նոյնիսկ այդ պայմաններում մնում նրա նուիրեալ զաւակը: Այդպէս պատահեց եւ Իսահակեանի հետ: Էջմիածին այցելելուց մի քանի օր յետոյ, ըստ Վ. Իսահակեանի, նրան հրաւիրել են Գրողների միութիւն, որտեղ հայրենիքում կատարած իր առաջին այցելորի, այդ թւում՝ Էջմիածին այցելելու համար նա մեղադրուել է «քաղաքական կուրուլթեան» մէջ, բայց, ի պատիւ իրեն, արժանի պատասխան է տուել այդ անհեթեթ մեղադրանքին¹⁸: Աւելին, ութ տարի յետոյ՝ 1944-ին, երբ Հայ Եկեղեցին մեծ օգնութիւն էր ցուցաբերել Ֆաշիզմի դէմ մարտնչող սովետական բանակին, եւ այդ պատճառով որոշակիօրէն մեղմացուել էին հալածանքները, նա գրել եւ Էջմիածին է ուղարկել «Էջմիածնի պատմական դերը» յօդուածը, որը, սակայն, ինչ-ինչ նկատառումներից ելնելով, միաբանութիւնը նպատակայարմար չի համարել այդ ժամանակ հրապարակել¹⁹:

¹⁶ Վ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Հայրս, էջ 420–422:

¹⁷ Տէն, օրինակ, Ա. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատուած հոգեւորականները 1930–1938 թթ., Երեւան, 1997, էջ 44–45, ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՍՐԿ. ՏԷՐՏԵՐԵԱՆ, Խորէն Ա. Մուրադբեկեան Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կեանքն ու գործունէութիւնը, «Էջմիածին», 1994, Դ.–է., էջ 74–77. Ք. ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խորէն Ա. Մուրադբեկեանի մահուան առեղծուածի վերլուծութիւնը պատմագիտութեան մէջ, «Էջմիածին», 2018, է., էջ 136–146, <https://www.youtube.com/watch?v=G9pkdyRqHE> (մուտք՝ 14.08.2023), <https://www.youtube.com/watch?v=2k0Q6vQ2rOw> (մուտք՝ 14.08.2023) եւ այլն: Ի դէպ, Վիգէն Իսահակեանը վկայում է, որ իր հայրը տեսակցել է նաեւ Խորէն Ա.-ի հետ, բայց մանրամասներ չի ներկայացրել (տե՛ս Վ. Իսահակեան, Հայրս, էջ 426):

¹⁸ Վ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Հայրս, էջ 425–426:

¹⁹ Առաջին անգամ տպագրուել է «Էջմիածին» ամսագրում 1975-ին (ԺԱ., էջ 14–17), Վարպետի ծննդեան 100-ամեակի առիթով, յետագայում՝ ԵԼԺ, հտ. XII, Երեւան, 2021, էջ 234–240: Թերեւս այն գրուել է 1944-ից Էջմիածնում հրատարակուող նոյնանուն ամսագրի առաջին համարներից մէկում հրապարակելու համար:

Իր յօդուածում Իսահակեանը ներկայացրել ու մեծապէս արժեւորել է այն պատմական դերը, որ կատարել է Սուրբ Էջմիածինը՝ «հայ ժողովրդի համար ազգային ամենաառաջին սրբավայրը», հայ պետականութեան կորստից յետոյ փաստացի պետութեանը փոխարինելով, վանքերը «ազգային գոյութեան վառարաններ» դարձնելով, այն է՝ կրթական-մշակութային գործը կազմակերպելով, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին նպաստելով եւ այդ պայքարը կազմակերպելով, հայ հողի վրայ առաջին տպարանը եւ Գեւորգեան ճեմարանը հիմնելով, հաւաքելով եւ «վերջնական կորուստից փրկելով մեր դարերի հոգեւոր գանձը – 10 000 հին ձեռագրեր՝ մագաղաթեայ եւ թղթեայ» եւ այլն, մի խօսքով՝ ներկայացուած է այն բազմաբովանդակ գործունէութիւնը, որ ծաւալել է Լուսաւորչի աթոռը երկար դարերի ընթացքում: Ստալինեան բռնապետութեան պայմաններում Վարպետի այս քայլն արդարեւ կարելի է գնահատել որպէս աննախադէպ համարձակութիւն, որը յօդուածի՝ այդ ժամանակ տպագրուելու դէպքում, ո՛վ գիտէ, գուցէ եւ ունենար տխուր հետեւանքներ:

Աւելացնենք, որ Իսահակեանն Էջմիածնի՝ հայ ժողովրդի կեանքում կատարած դերին անդրադարձել է նաեւ իր երկու ելոյթներում՝ 1956 թ. հոկտեմբերի 7-ին՝ Վազգէն Ա. հայրապետի գահակալութեան առաջին տարեդարձի առիթով կազմակերպուած²⁰, եւ 1957 թ. յունիսի 23-ին՝ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկէի տօնի առիթով կազմակերպուած ընդունելութիւն-ճաշկերոյթներին²¹:

Երկու ելոյթներում էլ նա ընդհանուր առմամբ համառօտ տուել է այն նոյն գնահատականը, ինչ «Էջմիածնի պատմական դերը» յօդուածում: Աւելորդ չէ այստեղ մէջբերել մի փոքրիկ ինքնաբնութագրական հատուած Վարպետի երկրորդ ելոյթից, որը «խորապէս յուզել է բոլոր ներկաներին». «Ես սիրում եմ Էջմիածինը եւ պաշտել եմ Էջմիածինը եւ քանի ողջ եմ, նոյնը իմ հոգու մէջ պիտի կատարուի, եւ ամէն մի հայրենասէր, ազգասէր մարդու սրտի մէջ, որովհետեւ Էջմիածնի սիւները չեն հանգչում միայն Էջմիածնի վանքի հաստաբեւտ քարերի վրայ, այլ ամէն մի հայի սրտի մէջ են Էջմիածնի սիւները»: Այս սիրոյ եւ նուիրումի համար նա՝ ինքը, արժանացել է սիրոյ եւ յարգանքի ու մինչեւ իր կեանքի վերջը մնացել Սուրբ Էջմիածնի լաւագոյն բարեկամներից մէկը:

²⁰ «Էջմիածին», 1956, Ժ., էջ 29–30:

²¹ «Էջմիածին», 1957, Զ., էջ 15 եւ 1975, ԺԱ., էջ 18:

* * *

Եթէ 1938 թուականը սեւ տարի էր Հայ Եկեղեցու ու հայ ժողովրդի համար, ապա 1945 թուականը դարձաւ յիշուելի պայծառ տարի, քանի որ Հայրենական մեծ պատերազմում տարած փառապանծ յաղթանակին գումարուեցին յունիսի 22-ին տեղի ունեցած կաթողիկոսական ընտրութիւնները, եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեց Գեւորգ Զ. Զորեքչեանը: Այդ պատմական իրադարձութեանն անմասն չէր Աւ. Իսահակեանը, որը, որպէս հայ ժողովրդի կողմից ընտրուած 74 աշխարհական պատուիրակներից մէկը, մասնակցել է յունիսի 16–25-ին կայացած Համագային եկեղեցական ժողովին եւ երկու այլ անձանց հետ վարել ժողովի նիստերի ատենապետութիւնը: Եկեղեցական ժողովի աշխատանքների մասին «էջմիածին» ամսագրում տպագրուած մանրամասն հաղորդման մէջ²² բազմիցս հանդիպում ենք բանաստեղծի անուանը, եւ ակններեւ է, որ նա եւս, ինչպէս բոլոր հայերը, խանդավառուած է տեղի ունեցածով: Ո՛չ 1945 թ., ո՛չ էլ յետագայում Վարպետը գրաւոր չի անդրադարձել այս եկեղեցական ժողովին, նոր հայրապետի ընտրութեանն ու դրանում իր մասնակցութեանը, եւ ոչ էլ ուրիշներն են արել դա. թէեւ խորհրդային կառավարութիւնը իր ներկայացուցիչ Պոլեանսկու բերանով հաւաստում էր, որ «ձգտելու է վերացնել Հայ Եկեղեցու ճանապարհին եղած ամէն կարգի խոչընդոտները»²³, այնուամենայնիւ, ստալինեան բռնատիրութեան պայմաններում դա հնչում էր որպէս դառը կատակ, եւ Հայ Եկեղեցին ստիպուած էր խելացի խուսանաւումով վարել իր գործերը, մինչեւ կգային աւելի լաւ ժամանակներ: Եւ տեղական, եւ սփիւռքահայ մամուլն անդրադարձել է եկեղեցական ժողովին, երբեմն ժլատ հաղորդագրութիւնների, երբեմն էլ ծաւալուն հաղորդումների տեսքով²⁴: Նման հրապարակումներից մէկն էլ Փարիզի «Արեւմուտք» շաբաթաթերթում²⁵

²² «էջմիածին», 1945, Զ.–է., էջ 27–43:

²³ Անդ, էջ 11:

²⁴ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան» օրաթերթ, 1945, թ. 121, 126, 133, 134. «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1945, թ. 1, էջ 40–44. «Ազդարար», Պէյրուիթ, 1945, թ. 139, 140. «Ասպարէզ», Ֆրեզնոյ, 1945, թ. 2194, 2195, «Արեւ», Կահիրէ, 1945, թ. 8062, 8063, 8065–8067. «Ալիք», Թեհրան, 1945, թ. 136, 138, 139, 141, 142. «Յառաջ», Փարիզ, 1945, թ. 4442, 4443 եւ այլն:

²⁵ «Արեւմուտք» ազգային, գրական անկախ շաբաթաթերթը լոյս է տեսել Փարիզում 1945–1952 թթ.: Հրատարակել է Կիլիկեան ընդհանուր միութիւնը, տնօրէն՝ Գեւորգ Գուլումճեան, խմբագիր-հրատարակիչներ՝ Լ. Մոզեան, Բ. Թօփալեան, Լեւոն Զորմիսեան: Աւ. Իսահակեանի հետ հարցազրոյցը տպագրուել է թերթի 1945 թ. 25-րդ համարում (սեպտեմբերի 2):

տպագրուած «Տեսակցութիւն մը Աւետիք Իսահակեանի հետ» հարցազրոյցն էր, որի հեղինակը՝ փարիզաբնակ պատմաբան, լրագրող եւ հանրային գործիչ Լեւոն Չորմիսեանը (1896–1980 թթ.) Իսահակեանի հետ տեսակցել եւ լրագրի համար հարցազրոյց է վերցրել էջմիածնի եկեղեցական ժողովի աշխատանքների աւարտից յետոյ: Հարցազրոյցը ուշագրաւ է մի քանի առումով. նախ՝ այն հաստատում է Վարպետի ոգեւորութիւնը կատարուած իրողութիւններից, ապա՝ նոր գծեր ու երանգներ աւելացնում այն ամէնին, ինչ նա ասել էր մասնաւորապէս վերջին տասը տարուայ իր գրական եւ հրապարակախօսական յօդուածներում ու ելոյթներում եւ, ի վերջոյ, հարցազրոյցում դրսեւորուել է բանաստեղծի աներեր հաւատը Հայ դատի արդար լուծման նկատմամբ, հաւատ, որն աշխարհաքաղաքական խաղերի, մեծ երկրների շահերի հերթական բախման պատճառով այդպէս էլ իրականութիւն չդարձաւ:

ՏԵՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ ՀԵՏ

Հեռուէն կը նշմարեմ զինքը էջմիածնի Վեհարանին մէջ, շրջապատուած բազմաթիւ պատգամաւորներով: Նոյնն է, ինչպէս ասկէ տասը տարի առաջ, Փարիզի մէջ տեսած էինք զինքը: Տարիները իրենց հետքը չեն ձգած ո՛չ անոր ֆիզիքականին, ո՛չ աշխուժութեան եւ ո՛չ ալ իր մտքին վրայ, ինչպէս պիտի հասկնայի քանի մը օր վերջը մեր ունեցած խօսակցութեան ընթացքին:

Իր շուրջը ստեղծուած վայրկեանի մը պարապութենէն օգտուելով, կը մօտենամ: Ճանչցաւ զիս ալ, ինչպէս միւսները, հակառակ սպասումիս: Իր զօրաւոր յիշողութիւնը՝ անձերու եւ դէպքերու մասին, զարմացուց զիս: Նոյն զուարթ եւ կատակասէր Իսահակեանն է, ինչպէս կը ճանչնան բոլորը: Բայց նոյնը չէ իր հմայքով եւ հեղինակութեամբ: «Վարպետ»ն է ան հիմա, հայ մտքի եւ գրականութեան վարպետը՝ Հայաստանի մէջ, ու իր անունը, դուրս գալով հայ իրականութենէն, դարձած է հայ գրականութեան խորհրդանիշը խորհրդային բոլոր երկիրներու եւ մասնաւորաբար Մոսկուայի մէջ:

Օր մը օգտուեցայ իր հաճոյակատար ու ընկերական վերաբերումէն եւ տեսակցութիւն մը խնդրեցի «Արեւմուտք»ին²⁶ համար, որուն մէկ քա-

²⁶ Բոլոր ընդգծումներն «Արեւմուտքին» են:

նի թիւերը երբ իրեն ներկայացուցի, լաւ տպաւորութիւն գործեցին իր վրայ:

Գնունի փողոցին²⁷ ծայրը նոր շէնքի մը երրորդ յարկը կը բնակի ան: Լաւ կահաւորուած բնակարան մը, որուն մտերմութիւնը կը կապէ քեզ առաջին վայրկեանէն: Հայ ընտանեկան աւանդութիւնները, ինչպէս ամէն տեղ, հոս ալ կան. փոքր երախայ մը՝ թոռը, օրօրոցին մէջ կը ժպտի²⁸:

Կարգ մը ընդհանուր խօսակցութիւններէ յետոյ, որոնց կը մասնակցին տիկ. Իսահակեան եւ հարսը, կ'անցնիմ հարցումներուս.

— Ի՞նչ է ձեր տպաւորութիւնը Եկեղեցական համագումարէն:

— Ժողովին մասնակցում էի իբրեւ Երեւանի պատգամաւոր: Շատ ոգեւորիչ եւ գեղեցիկ էր ժողովին պատկերը: Պատգամաւորները ցոյց տուին ազգային բարձր գիտակցութիւն, ժամանակի պայմաններուն հասկացողութիւն եւ գաղտնի քուէով՝ միաձայնութեամբ ընտրեցին Գէորգ Զ. Կաթողիկոսը, որ տարիների ընթացքում իբրեւ Կաթող. տեղապահ, կարողացած էր լեզու գտնել Պետութեան հետ եւ հմտութեամբ, գիտակցութեամբ ու «թաքթ»ով կարողացած էր պահել էջմիածինը, եւ յաջողցուցած էջմիածնի վերազարթնումը եւ Եկեղեցական համագումարը: Միաձայնութեամբ կայացած ընտրութիւնը ազգային բարձր գիտակցութեան եւ հասկացողութեան արտայայտութիւն էր: Այս ձեւով աւելի սերտանում է Երկրի եւ Սփիւռքի կապը եւ աւելի գործօն դառնում անոնց յարաբերութիւնը:

— Ի՞նչ աշխատանքներ տարաւ հայ մտաւորականութիւնը, Հայաստանի մէջ, պատերազմի ընթացքին:

²⁷ Հեղինակը շփոթել է Երեւանի Գնունու (այժմ՝ Պուշկինի) փողոցը Ղուկաս Ղուկասեանի (այժմ՝ Ղազար Փարպեցու) փողոցի հետ, ուր Իսահակեան ընտանիքն ապրել է 1937–1946 թթ: Այդ մասին վկայում են ինչպէս Վարպետի նամակները (տե՛ս Ա. Ի. ԽԱՀԱԿԵԱՆ, ԵՎԺ, հ. XIV, էջ 401, 402, 413, 439, 499), այնպէս էլ նրա թոռը՝ հէնց Ղուկաս Ղուկասեանի փողոցի 12-րդ շէնքի 10-րդ բնակարանում ծնուած Աւիկ Իսահակեանը: Նոյն հասցէում շէնքի պատին ամրացուած յուշատախտակին նշուած են 1936–1946 թթ., բայց Վիգէն Իսահակեանի «Հայրս» գրքում որպէս նոր բնակարան տեղափոխուելու թուական յստակ նշուած է 1937-ը (էջ 426–427): Մինչ այդ ընտանիքն ապրում էր «Ինտուրիստ» հիւրանոցում (յետագայում՝ «Երեւան», այժմ՝ «Գրանդ Հօթել Երեւան»): Շփոթութեան պատճառը, ըստ երեւոյթին, այն է, որ Ղազար Փարպեցու 12 շէնքը գտնւում է նախկին «Ղուկաս Ղուկասեան եւ Պուշկինի (նախկին Գնունու) փողոցների անկիւնում» (տե՛ս Վ. ԽԱՀԱԿԵԱՆ, Հայրս, էջ 426):

²⁸ Բանաստեղծի թոռն Աւիկն է, որը ծնուել է 1944 թ. նոյեմբերի 27-ին եւ այդ ժամանակ եօթ ամսական էր:

– Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան, հայ գրողները, բանաստեղծները, արուեստագէտները եւ առ հասարակ բոլոր մտաւորականները շատ եռանդուն եւ նշանակալի գործ տեսան: Բանաստեղծները եւ արձակագիրները ոգեւորում էին մարտիկներին իրենց գրութիւններով, յաճախ գնում էին ռազմաճակատ եւ քաջութիւն ներշնչող ոտանաւորներ կարդում էին անոնց: Թիկունքում պահում էին նոյն քաջութեան ոգին եւ հաւատ էին ներշնչում յաղթանակին համար: Թատերական նոր գործեր գրում էին բեմի համար, պատերազմի կեանքը վերարծարծում էին գրականութեան մէջ եւ մեր հերոսների սխրագործութիւնները պատկերացնում: Պատերազմի սկիզբի օրէն ընդունուած կարգախօսն էր՝ «Ամեն բան ճակատի համար»²⁹: Այդ կարգախօսով առաջնորդուած, մեր դերասանները թէ՛ ժողովուրդին մէջ եւ թէ՛ ճակատին վրայ թատերագիրների գործերը ներկայացնում էին: Մեր նկարիչները նկարում էին հերոսական դրուագներ, քանդակագործները քանդակում էին հերոսների քանդակներ, երաժիշտները քայլերգեր գրում էին հերոսների փառաբանութեան համար եւ բանաստեղծների ոտանաւորները երգերով ընդհանրացնում էին ժողովուրդին մէջ: Ամէն տարի նկարչական եւ քանդակագործական ցուցահանդէսներ տեղի էին ունենում, որոնք յետոյ փոխադրւում էին Մոսկուա, ուր առաջնակարգ տեղ էին գրաւում խորհրդային միւս ժողովուրդներու արուեստներուն մէջ: Իսկ մեր գիտնականները զանազան միջոցներ գտան վարակիչ հիւանդութիւնները կանխելու, եւ շատ մը բժիշկներ ճակատ մեկնեցան, ինչպէս բազմաթիւ ճարտարագէտներ ի սպաս դրին իրենց մասնագիտութիւնը պատերազմի պատրաստութեան համար: Առ հասարակ, բովանդակ հայ ժողովուրդը լծուած էր պատերազմի աշխատանքին եւ ոգեւորուած՝ յաղթանակը շահելու գաղափարով:

– Երիտասարդ գրական նոր ուժեր յայտնուեցան այդ շրջանին:

– Կար արդէն Յ. Շիրազը, որ աւելի յայտնի դարձաւ պատերազմի ընթացքին, ինչպէս Սողոմոն Տարօնցին, Սարմէնը, Էմինը եւ շատ մը ուրիշներ:

– Նոր գրողներու գործերուն մէջ, ընդհանուր հասարակաց ձգտում մը կը նշմարուի:

²⁹ Աւելի ճիշտ՝ «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար, ամէն ինչ յաղթանակի համար»:

– Պատերազմից առաջ, «Սասունցի Դաւիթ»-ի տօնակատարութեանց հանդիսաւոր օրերին³⁰, գրականութեան մէջ սկսուեց հայրենասիրական խորունկ հոսանք: Մի շարք բանաստեղծներ տուին հայրենաշունչ ոտանաւորներ, իսկ աւելի հին գրողներ, ինչպէս Դ. Դեմիրճեան իր «Վարդանանք»-ով, Ս. Զօրեան իր «Պապ թագաւոր»-ով, Նայիրի Զարեան իր «Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ»-ով, մեր պատմութեան հին դիւցազներգութիւնները պատմական վէպի ձեւով ներկայացնելով, մեծ խանդավառութիւն ստեղծեցին ժողովուրդին մէջ: Ասոնցմէ առաջին երկուքը արդէն հրատարակուած են, վերջինը՝ պիտի հրատարակուի մօտ օրէն, բայց հիմակունէ արդէն սիրուած է³¹:

– Արտասահմանի հայ գրողներուն եւ անոնց գործերի մասին ի՞նչ կարծիք գոյութիւն ունի Հայաստանի մէջ:

– Պատերազմի ընթացքին մեր յարաբերութիւնները խզուած էին արտասահմանի հետ եւ մեր գրողները անծանօթ էին հոն հրատարակուած գործերին: Այս չի նշանակում, թէ Սով. Հայաստանի գրողները չեն հետաքրքրուում իրենց արտասահմանի եղբայրների գործերով: Առ հասարակ, արեւմտահայ գրականութիւնը շատ գնահատուած է. արդէն տպագրուած են Օտեան, Դուրեան, Սիպիլ, Մեծարենց, Զօհրապ, առանց յիշելու Պարոնեանը եւ ուրիշներ: Սիրով եւ հիացմունքով կարդացուում են այստեղ Թէքէեան, Սիամանթօ եւ Վարուժան: Մօտ ատենէն նորավէպերու հաւաքածոյ մը լոյս պիտի տեսնէ, ուր պիտի երեւան Նրուխան, Բաշալեան³² եւ ուրիշներ: Լեզուի պատճառով արեւմտահայ հեղինակներու գործերը մատչելի չեն լայն զանգուածներուն, բայց մտաւորականութիւնը ջերմապէս շահագրգռուում է անոնցմով:

– Նոր աշխատութիւն կը պատրաստէ՞ք դուք, եւ ի՞նչ են ձեր ծրագիրները:

³⁰ Նկատի ունի «Սասունցի Դաւիթ» կամ «Սասնայ ծռեր» էպոսի ստեղծման 1000-ամեակին նուիրուած տօնակատարութիւնները, որոնք տեղի են ունեցել 1939 թ. սեպտեմբերին: Դրանց գործուն մասնակցութիւն է ունեցել նաեւ Աւ. Իսահակեանը, գրել է յօդուածներ, սեպտեմբերի 17-ին ԽՍՀՄ գրողների միութեան վարչութեան 7-րդ յոբելեանական պլենումում՝ նուիրուած էպոսի 1000-ամեակին, հանդէս է եկել «Փորձ մեր էպոսի դիցաբանութեան մասին» ծաւալուն եւ բովանդակալից զեկուցումով (տե՛ս Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԵԼԺ, հտ. XI, էջ 283–298, 633–639):

³¹ Ստ. Զօրեանի «Պապ թագաւոր» պատմավէպը լոյս է տեսել 1944 թ., Դ. Դեմիրճեանի «Վարդանանք»-ի առաջին հատորը՝ 1943-ին, երկրորդը՝ 1946-ին, Ն. Զարեանի «Արա Գեղեցիկ» դիցապատմական ողբերգութիւնը՝ 1946-ին, բայց դրանից առաջ բեմադրուել էր 1944 թ.:

³² Նրուխանի «Նովելներ» ժողովածուն Նրեւանում լոյս է տեսել 1946 թ., Լ. Բաշալեանի «Ընտիր երկեր»-ը՝ 1962-ին:

– Պատերազմի ընթացքում գեղարուեստական գործեր չարտագրեցի, բայց շատ յօդուածներ եմ գրել Խորհրդ. Միութեան բոլոր թերթերի եւ արտասահմանի համար³³: Այժմ աշխատում եմ աւարտել հին գործերս: Նիւթեր շատ կան, բայց ժամանակ չեմ գտնում: Այս չորս տարին շատ ժամանակ խլեց ինձմէ. կը յուսամ վերսկսիլ աշխատանքներու պատերազմից յետոյ:

Այստեղ, Իսահակեան ցոյց կու տայ արտասահմանի հայութեան ուղղած իր բազմաթիւ կոչերէն մէկ քանին ու անոնցմէ կը կարգայ քանի մը հատուածներ, որոնք, ուժգին հայրենասիրութեան մը շեշտով գրուած, կը թելադրեն Սփիւռքի հայութեան անտարբեր չգտնուիլ հայրենական պատերազմին հանդէպ եւ նիւթական ու բարոյական բոլոր միջոցներով նպաստել յաղթանակին:

– Համամիութենական ընդհանուր մտաւոր կեանքին մէջ ի՞նչ տեղ կը գրաւեն հայ հեղինակներու գործերը: Միւս լեզուներով թարգմանում են անոնք:

– Ընդհանուր պետական սկզբունք է այստեղ, որ բոլոր լեզուներով թարգմանուին ոեւէ ժողովուրդի մէջ յայտնուած արժէքաւոր գործեր: Ահագին աշխատանք կատարուած է ծանօթացնելու համար հայ գրականութիւնը, պատմութիւնը, գեղարուեստը ռուս եւ միւս ժողովուրդներուն: Հրատարակուել է ռուսերէնով մի հաւաքածոյ հայ բանաստեղծութեանց³⁴, «Սասունցի Դաւիթ»-ը հրատարակուել է թե՛ Ակադեմիայի եւ թե՛ Պետհրատի կողմէ³⁵:

Սեղանին մէկ անկիւնէն Իսահակեան կ'առնէ իր բանաստեղծութեանց ռուսերէն թարգմանութիւնը, գեղեցիկ տպագրութեամբ ստուար հատոր մը, որուն յառաջաբանը գրած է յայտնի ռուս քննադատ մը³⁶:

³³ Խօսքը Մեծ հայրենականի տարիներին գրած հրապարակախօսական յօդուածների մասին է, որոնք տպագրուել են ինչպէս տեղական մամուլում («Սովետական Հայաստան», «Գրական թերթ», «Սովետական գրականութիւն» եւ այլն), այնպէս էլ Սփիւռքում, մասնաւորապէս՝ Նիւ Եօքքի «Լրաբեր» թերթում (տե՛ս Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԵԼԺ, հտ. XII, էջ 443–471):

³⁴ Խօսքը 1940 թ. Մոսկուայում Ս. Յարութիւնեանի եւ Վ. Կիրպոտինի խմբագրութեամբ լոյս տեսած «Антология армянской поэзии с древнейших времен до наших дней» պատկառելի ժողովածուի (720 էջ) մասին է, որտեղ տպագրուել են նաեւ Վարպետի բանաստեղծութիւններից (էջ 486–513):

³⁵ Եւ ռուսերէն (Մոսկուայում), եւ հայերէն գրքերը լոյս են տեսել 1939 թ. էպոսի ստեղծման 1000-ամեակի կապակցութեամբ:

³⁶ Խօսքը Ա. Իսահակեանի «Избранные стихи» ժողովածուի մասին է, որը լոյս է տեսել 1945 թ. Մոսկուայում: Վ. Բրիւսովի, Ա. Բլոկի եւ այլոց թարգմանութիւնների բնագրերը

Այդ երկար յառաջաբանին մէջէն կը կարդայ ինծի ու կը թարգմանէ հատուած մը, ուր հեղինակը ցոյց կու տայ Իսահակեանը ո՛ր միայն Հայաստանի եւ ամբողջ Խորհրդ. Միութեան, այլ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներուն մէջ ապրող քնարական բանաստեղծներէն մեծագոյնը:

Այդ փոքր հատուածը կարդալէ յետոյ ան ոտքի կ'ելլէ ու կը չափափէ սենեակը: Յայտնի է, թէ ուրիշ գովասանքներ շատ կան գրուածքին մէջ, բայց ինքզինքին թոյլ չի տար կարդալ զանոնք, ու ընդհանրացնելով խօսքը, ան երկարօրէն կը բացատրէ հայ մշակոյթին արժէքն ու կարեւորութիւնը, եւ Խորհրդ. Միութեան ու մասնաւորաբար ռուս բարձր մտաւորականութեան մէջ անոր հանդէպ ցոյց տրուած գնահատութիւնը: Ռուս մեծ ժողովուրդին բարձր ու հարուստ մշակոյթէն յետոյ երկրորդ կարգին վրայ դասուած է Խորհրդային Հանրապետութիւններուն մէջ հայ մշակոյթը, որուն դարերու հնութիւնն իսկ տուած է տեսակ մը ազնուականութեան դրոշմ եւ թանկագին արժէք:

— Հայ գրողին համար ազատ ստեղծագործութեան պայմաններ կան երկրին մէջ:

— Ազատ ստեղծագործութեան համար նիւթական շատ նպաստաւոր պայմաններ ունի հայ գրողը (տեսնել «Արեւմուտք»ի նախորդ թիւին մէջ տրուած տեղեկութիւնները այս առթիւ³⁷), ու ան շարունակում է իր ստեղծագործութիւնը պատերազմի ատեն ցոյց տուած թափով:

— Երկրի եւ արտասահմանի հայ մտաւորականներուն միջեւ ինչ ձեւով կարելի է աւելի սերտ եւ տեսական կապ պահել:

— Այդ նպատակին համար արդէն ստեղծել ենք «Արտասահմանի հետ մշակութային կապի ընկերակցութիւնը»³⁸, որ հետզհետէ աւելի ընդարձակ գոհացում կարող է տալ այդ պահանջին:

— Ինչպէս գնահատուած է մեր ժողովուրդին պատերազմին մասնակցութիւնը Խորհրդ. Միութեան կեդր. իշխանութեան կողմէ:

պատրաստել եւ առաջաբանը (էջ 4–12) գրել է հայագգի յայտնի բանասէր, թարգմանչուհի, գրական գործիչ Սոֆիա (Սիւզան) Խիթարովան (Խիթարեան, 1908–1978 թթ.):

³⁷ Նկատի ունի թերթի թ. 24-ում (օգոստոսի 26) տպագրուած իր՝ Լեւոն Չորմիսեանի «Խորհրդ. Հայաստանը ինչպէս որ տեսանք» ակնարկաշարի «Գիր, գրականութիւն» հատուածը (էջ 6):

³⁸ Աւելի ճիշտ՝ Արտասահմանեան երկրների հետ բարեկամութեան եւ մշակութային կապի հայկական ընկերութիւն, ստեղծուել է 1944-ին: Մինչ այդ Սփիւռքի հարցերով զբաղուել են ՀԽՍՀ ժողովմխորհի ներգաղթի յանձնաժողովը (1931-ից), ՀՕԿ-ը (1921–1937 թթ.), ներգաղթի կոմիտէն (1931–1944 թթ.): 1964 թ. ընկերութիւնը փոխուել է Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի եւ գործել մինչեւ 1998 թ.:

– Պետութիւնը շատ բարձր գնահատում է հայ ժողովուրդի մասնակցութիւնը բոլոր մարզերում, ինչպէս զինուորների հերոսութիւնը, նոյնպէս թիկունքի անձնուէր աշխատանքը: Յիսուն կէնէրալներու շարքը եւ հերոսների անթիւ քանակը՝ դրան ապացոյցը կը կազմէ: Մամուլի մէջ էլ գովեստներ չեն պակսած, եւ հայ ժողովուրդը նկատում են իբրեւ քաջ ժողովուրդ: Վախկոտ հայու գաղափարը արդէն բոլորովին մոռացուել է:

Հաւատացած եմ, որ Սթալինը հայ ժողովուրդի մեծ ու անկեղծ բարեկամն է:

– Ներկայ պատերազմէն յետոյ, կը հաւատա՞ք որ հայ ժողովուրդը կարելիութիւն կ'ունենայ հաւաքուելու իր հայրենիքին մէջ:

– Լիապէս հաւատացած եմ, որ Հայաստանի ներկայ սահմանները կ'ընդլայնուեն, ու այդ կերպով կը ստեղծուեն ամբողջական պայմաններ ներգաղթի համար³⁹:

Մեր քաղաքական արդար դատին լուծման մասին իր այս անխախտ հաւատքը յայտնելէ յետոյ Իսահակեան կ'աւելցնէ.

– Գաղթահայութիւնը շատ մօտ է մեր սրտին: Անոր ուրախութիւնը եւ վիշտը մերն է: Փափաքում ենք, որ ան պահէ իր ազգային նկարագիրը, լեզուն, երգը, մշակոյթը եւ այն հաւատքը, թէ իրենք ալ մեզ հետ կը լինեն հայրենի սրբազան հողին վրայ: Յաջողութիւն եմ մաղթում բոլորին եւ միակամ ու համերաշխ գործակցութիւն: Յանկանում եմ, որ թողնեն մանր-մունր վէճերը եւ խոր հաւատով կապուեն մեր դարաւոր հայրենիքին: Սրտագին ողջունում եմ բոլորին:

Ժամեր տեւած էր մեր խօսակցութիւնը. հրաժեշտ կ'առնեմ իրմէ, ինծի հետ տանելով մեծ հայրենասէրի իր մտածումներէն ու զգացումներէն մաս մը գոնէ:

³⁹ Հայրենական մեծ պատերազմում տարած յաղթանակը Մայր հայրենիքում եւ Սփիւռքում ապրող հայերին յոյս ներշնչեց, թէ հնարաւոր է հետ բերել հայերի պատմական հողերը՝ Արեւմտեան Հայաստանի եթէ ոչ ամբողջ տարածքը, ապա գոնէ նրա մի մասը: 1945 թ. յուլիսի 17-ից օգոստոսի 2-ը Գերմանիայի Պոտսդամ քաղաքում տեղի ունեցած համաժողովում ՍՍՀՄ-ը տարածքային պահանջներ է ներկայացրել Թուրքիային, բայց ամերիկեան եւ բրիտանական պատուիրակութիւնները դրանք չեն ընդունել:

Ի վերջոյ ամէն ինչ վերադարձել է ի շրջանս իւր. 1952 թ. Թուրքիան դարձել է ՆԱՏՕ-ի անդամ, եւ 1953 թ. մայիսի 30-ին ՍՍՀՄ արտաքին գործերի նախարար Մոլոտովը Թուրքիայի դեսպանին արել է պաշտօնական յայտարարութիւն, համաձայն որի՝ Խորհրդային Հայաստանի եւ Վրաստանի կառավարութիւնները հրաժարում էին Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից: Դրանով Արեւմտահայաստանի տարածքների՝ Սովետական Հայաստանին վերադարձնելու հարցը վերջնականապէս փակուել է (մանրամասները տես Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԵԼԺ, հտ. XII, էջ 476–477):

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

ԱՆ. Իսահակեան, Գեորգեան ճեմարան, անձի ձեւաւորում, Միխրարեան
հայրեր, այց Էջմիածին, բարեկամութիւն, Համագային եկեղեցական ժողով,
«Արեւմուտք» շաբաթաթերթ:

РЕЗЮМЕ

В своей долгой, полной волн и скитаний жизни Аветик Исаакян всегда оставался верным и преданным сыном Армянской Апостольской Церкви. Основы этой преданности были заложены в 1889–1892 годах, когда будущий поэт учился в Эчмиадзинской семинарии Геворгян и вместе с учебой преисполнился глубокой любовью и уважением к духовному центру всего армянства. В дальнейшем, куда бы ни пошел Исаакян, его никогда не покидали эти чувства и, более того, с годами они еще больше углубились. Научная биография и творчество поэта представляют неоспоримые факты по этому поводу. В 1893 году, например, он с нескрываемым восхищением и почтением в Вене встретил Католикоса Всех Армян Хримяна Айрика (Мкртич I Ванеци), с которым впоследствии был в близких отношениях вплоть до смерти последнего в 1907 году.

Красноречивым доказательством сыновней любви и уважения являются и его визит в Святой Эчмиадзин в декабре 1936 года, сразу после окончательного возвращения на родину, статья «Историческая роль Эчмиадзина» (1944), в которой он высоко оценил ту огромную роль, которую сыграл Первопрестол в армянской жизни, а также его дружба с католикосами Геворгом VI и Вазгеном I. Наконец, поэт не остался безучастным к историческому событию в жизни армян в июне 1945 года – Общенациональному церковному собранию, где после семилетнего перерыва Католикосом Всех армян был избран Геворг VI. В дни собрания в Эчмиадзине с ним встретился и через несколько дней взял интервью проживающий в Париже прогрессивный армянский журналист Левон Чормисян. Это почти неизвестное интервью было опубликовано в парижском армянском еженедельнике «Запад» (N 25, 2 сентября) и в дальнейшем не переиздавался, не нашло места даже в Полном собрании сочинений Исаакяна, между тем оно заслуживает большого внимания, в частности, как еще одно доказательство дружбы между Варпетом и Святым Эчмиадзином.

SUMMARY

In his long life full of waves and wanderings Avetik Isahakyan always remained a faithful and devoted son of the Armenian Apostolic Church. The foundations of this devotion were laid in 1889–1892, when the future poet studied at the Etchmiadzin Gevorkian Seminary and along with his studies was filled with deep love and respect for the spiritual center of all Armenians. In the future, wherever Isahakyan went, these feelings never left him and, moreover, they deepened even more over the years. The scientific biography and works of the poet present indisputable facts on this subject. In 1893, for example, with undisguised admiration and reverence he met Khrimian Hayrik (Mkrtich I of Van), the Catholicos of All Armenians in Vienna, with whom he was subsequently on close terms until the latter's death in 1907.

His visit to Holy Etchmiadzin in December 1936, immediately after his final return to his homeland, his article «The Historical Role of Etchmiadzin» (1944), in which he praised the great role played by the Mother See of Holy Etchmiadzin in the life of Armenia, as well as his friendship with Catholicos Gevork VI and Vasken I are eloquent proofs of his filial love and respect. Finally, the poet was not indifferent to the historic event in Armenian life in June 1945 – the National Church Assembly, where Gevork VI was elected Catholicos of All Armenians after a seven-year break.

During the Assembly in Etchmiadzin, Levon Chormisyan, a progressive Armenian journalist living in Paris, met with him and interviewed him a few days later. This almost unknown interview was published in the Parisian Armenian weekly “The West” (N 25, September 2) and was not reprinted in the future, did not find a place even in the Complete Works of Isahakyan. However, it deserves great attention, particularly as another proof of the friendship between the poet and Holy Etchmiadzin.

